

باغ ایرانی، تصویری عینی از بهشت توصیفی قرآن با تأکید بر آیات سوره واقعه

(نمونه‌های موردی: ماهان کرمان، فین کاشان، قدمگاه نیشابور، ارم و خان شوشتر)

محمدرضا پورجعفر*، ثریا رستمی**، علی پورجعفر***، محسن رستمی****

تاریخ دریافت مقاله :

۱۳۹۵/۰۴/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله :

۱۳۹۶/۰۶/۲۴

چکیده

باغ ایرانی نمونه‌ای از تجلی و تبلور اندیشه و تفکر حکیمانه از جهان‌بینی اسلامی را آشکار می‌سازد. ترکیب هوشمندانه عناصر باغ ایرانی (گیاهان، آب و...) سعی در به‌تصویرکشیدن ذهنی سازندگان از بهشت دارد. هدف اصلی در این پژوهش، بررسی، بازبینی و بیان مفاهیم و برداشت‌هایی برخاسته از جهان‌بینی اسلامی است. بر این اساس، تلاش می‌شود تا این مفاهیم با رجوع به آیات سوره‌های انسان، الرحمن و به‌خصوص واقعه (سه سوره‌ای که بهشت را وصف کرده‌اند)، که توصیف بهشت در آن مفصل بیان شده، و تفاسیر مربوط و جمع‌آوری این اطلاعات با ابزار کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی، با روش توصیفی - تحلیلی - تطبیقی در پنج نمونه از باغ‌های شاخص ایرانی (ماهان کرمان، فین کاشان، قدمگاه نیشابور، ارم و خان شوشتر) استخراج شود. نتایج تحقیق حاضر بر این مهم استوار است که عناصر و مؤلفه‌های باغ ایرانی در تجلی کالبدی نمادی تمثیلی از بهشت و باغ‌های قرآنی اهتمام دارد و باغ‌سازی ایرانی بیانگر تلاشی از سابقه‌ای معنوی و روحانی از بهشت است.

کلمات کلیدی: باغ‌های ایرانی، تفاسیر قرآن، سوره واقعه، بهشت.

* استاد گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران pourja_m@modares.ac.ir

** کارشناس طرح و برنامه، سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهرداری rostami_32_2009@yahoo.com

*** دانشجوی کارشناسی ارشد گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران

a.pourjafar@modares.ac.ir

**** کارشناس ارشد معماری، پژوهشگر و مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی تهران mohsenrostami2011@yahoo.com

مقدمه

هر ملتی بر اساس اصول و ارزش‌های منبعث از جهان‌بینی خود، ارتباطش را با طبیعت و عناصر آن شکل می‌دهد. ایرانیان نیز در کهن‌ترین هنر خود یعنی باغ‌سازی (ابوالقاسمی، ۱۳۷۴: ۵۴)، ارتباط با طبیعت را از فرهنگ و آداب و رسوم خود اقتباس کرده‌اند. در این هنر، از ویژگی‌هایی همچون طراحی متناسب، هندسه بدیع، تناسب موزون، سازه‌هایی دقیق و بسیار هوشمندانه و با شناخت عمیق از جهان‌بینی استفاده شده‌است. در این اقدام، علاوه بر حفظ قابلیت‌های محیطی جهت باغ‌سازی، نمادی متعالی از به‌تصویرکشیدن کالبدی بهشتی بر زمین خاکی است که با خصوصیات این دنیا مطابقت دارد، اما تصویری از آخرت را تداعی می‌کند. لذا، ایرانیان کوشیده‌اند تا فضایی بهشتی را در این عالم اجرا کنند تا استفاده از مناظر طبیعی را علاوه بر حفظ بصر و نشاط روان آدمی، برای پی‌بردن به آیات و نشانه‌های خدا به نمایش بگذارند.

نخستین بار، در جامعه غیرایرانی و قبل از اسلام، قرآن عنوان باغ (جنت و فردوس) را مطرح کرده‌است. در قرآن کریم نیز نخستین بار حضرت رسول اکرم (ص) ایده بهشت را مطرح کرده‌است. ایشان به بندگان صالح و مؤمن بشارت و مژده بهشتی داده‌اند که در زیر درختانش نه‌راهی از آب جاری است. قرآن کریم نیز در آیه‌های متعددی خوشی‌های بهشت را توصیف می‌کند. آیات دیگری نیز در وصف بهشت آمده که گاهی آن را فردوس یا جنت نامیده‌اند. در یک مورد نیز بهشت، ارم نامیده‌شده و آن بهشتی است که روی زمین ایجاد شده‌بود. به همین دلیل، همواره باغ‌های زیادی

در ایران با نام‌های باغ ارم، باغ رضوان، باغ فردوس، باغ مینو و باغ جنت وجود دارد که مفاهیم همگی آنها کنایه از بهشت است. خداوند در سوره واقعه از آیه ۱۰ تا ۳۷ می‌فرماید: و سبقت‌گیرندگان مقدم‌اند، آنان همان مقربان خدای‌اند، در باغستان‌های پر نعمت، گروهی از پیشینیان و اندکی از متأخران، بر تخت‌هایی جواهرنشان، که روبه‌روی هم بر آنها تکیه داده‌اند، بر گردشان پسرانی جاودان به خدمت می‌گردند، با جام‌ها و آب‌ریزها و پیاله‌هایی از باده ناب روان، که نه از آن درد سر گیرند و نه بی‌خرد گردند، و میوه از هرچه اختیار کنند و از گوشت پرنده هرچه بخواهند، اینها پاداشی است برای آنچه می‌کردند، در آنجا نه بیهوده‌ای می‌شنوند و نه سخنی گناه‌آلود، در زیر درختان کنار بی‌خار و درخت‌های موز که میوه‌اش خوشه‌خوشه روی هم چیده است و سایه‌ای پایدار و آبی ریزان و میوه‌ای فراوان، نه بریده و نه ممنوع (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۹/۲۲۱).

مهم‌ترین عناصر این بهشت‌های دنیوی و اخروی، درختان و نه‌راهی زیبا و قابلیت بهره‌برداری از همه نعمت‌های زمینی در آن است. این عنصر آن‌چنان مورد توجه و نظر قرآن قرار گرفته‌است که درخت به عنوان آیه‌ای از آیات الهی معرفی می‌شود. خوانش آیات قرآنی سوره واقعه از آن رو انجام می‌شود تا جایگاه این عناصر در کالبد باغ ایرانی بررسی گردد.

روش تحقیق

در این پژوهش، به منظور شناخت نوع درختان کاشته‌شده در بهشت، نخست با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، به مطالعه سوره واقعه و تفاسیر مربوط پرداخته و سپس برای بررسی نمونه‌های

موردی، از مطالعات میدانی استفاده خواهد شد؛ در ادامه، با استناد به شواهد کتابخانه‌ای درباره نحوه باغ‌سازی ایرانی و به‌کارگیری عناصر درخت و آب در آن، به بازخوانی این آیات در نمونه باغ‌های مورد مطالعه می‌پردازیم.

طرح کالبدی باغ ایرانی

شخصیت ممتاز باغ ایرانی متأثر از هندسه مسلط آن است. ساختار هندسی در باغ و تناسبات کلی، حصارها، محوره‌های اصلی و فرعی، ردیف درختکاری، جوی‌های آب و نحوه حضور و عبور آب، به طور کلی، به هندسه مسلط در باغ می‌پردازد. این نظم هندسی موجب پیدایش کیفیت‌های فضایی خاص در باغ می‌شود. از سویی، وجود چشم‌انداز اصلی به شکل مستقیم و کشیده در محور طولی باغ و کاشتن درختان بلند در دو طرف آن، نقشی اساسی در ایجاد پرسپکتیوی دارد که باغ را طولانی‌تر جلوه‌گر می‌سازد؛ همچنین، شیب طبیعی که در اکثر باغ‌های ایرانی مورد استفاده قرار گرفته، موقعیت مناسبی را برای قرارگیری کوشک در نقطه مرتفع باغ و گردش طبیعی آب فراهم ساخته است.

باغ‌های ایرانی اکثراً در مناطق گرم‌وخشک و کم‌آب ساخته شده‌اند و دلیل احداث آنها در چنین مناطقی، وجود چشمه‌های طبیعی و یا کاریز است (انصاری و محمودی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۴۲). برای ایجاد باغ سه اصل اساسی مورد توجه است: وجود آب، زمین شیبدار برای تسهیل آبیاری باغ، خاک حاصلخیز و بارور.

شکل و اندازه باغ در ایران، از دیرباز تا کنون، با چگونگی طبیعت، هوا و میزان آب تناسب کامل داشته است. در واقع، اهمیت آب در باغ‌های ایرانی

بیش از هر عامل دیگری است و طرح باغ‌ها تابع و متناسب با همین نیاز است. می‌توان گفت چگونگی آبیاری و لزوم جلوگیری از هدررفتن آب تا حدودی طرح باغ‌ها را تعیین می‌کند. این طرح‌ها اکثراً به شکل مستطیل و دارای دو خیابان اصلی به صورت صلیب برای آبیاری سایر قسمت‌ها، جوی‌های آب در وسط و یا طرفین این خیابان‌ها ساخته می‌شود (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۷). هر بخش از باغ که به شکل مربع یا مستطیل است، به مربع‌های کوچک‌تر تقسیم می‌شود. در هر رأس این شبکه مربعی، یک درخت که عمر طولانی‌تری دارد، کاشته می‌شود؛ در هر راستا، درختان با عمر متوسط و درختان با عمر کوتاه در رأس مربع‌های میان آنها کاشته می‌شود. این نظم هندسی به قدری دقیق است که با نگاه کردن به هر طرف، ردیف‌های منظم درختان دیده می‌شود و امکان نورگیری منظم همه درختان فراهم می‌شود (دیبا و انصاری، ۱۳۷۴: ۲۲).

باغ ایرانی همواره با دیواری محصور است. ارتفاع دیوارها با توجه به جنبه‌های ایمنی و عوامل اقلیمی در هر محل متفاوت است. دیوار بر جدایی دو عرصه فضای بیرون و فضای درون باغ تأکید می‌کند. درختانی که در حاشیه دیوار باغ به تبع هندسه آن کاشته می‌شود نیز همگی همسو با هندسه دیوار باغ بوده و بر نقش آن به عنوان یک چارچوب می‌افزاید. فضای کلی درونی با تبعیت از ساختار هندسی و با خطوط عمود بر هم، به فضاهای جزئی‌تر تقسیم می‌شود که این دو محور فضای باغ را به چهار قسمت تقسیم می‌کند. در احداث باغ‌های ایرانی که غالباً در دامنه تپه‌ها قرار دارند، اصول مستقیم هندسی و ردیف‌ها و زاویه‌های منظم رعایت می‌شود. در محوطه‌سازی آنها، تقسیمات متقاطع و صلیب‌وار انجام گرفته و

جوی‌ها و حوض‌ها در وسط آنها ساخته می‌شود (میرفندرسکی، ۱۳۷۴: ۴۵). وجود جوی‌هایی متقاطع که باغ را به چهار قسمت تقسیم می‌کند، به صورت یک کیفیت عرفانی درآمده که بر اساس افکار بسیار قدیمی آسیایی در تصور عالم موجود و تقسیم آن بر چهار منطقه است که معمولاً چهار رودخانه بزرگ آنها را از هم جدا می‌کند.

درخت در باغ ایرانی

واژه فارسی پردیس یا پرادایس و فردوس به بوستان‌ها، باغ‌های بزرگ و محصور گفته می‌شد که درختان گوناگون و متنوع همراه با گل‌ها، گیاهان، جانوران اهلی و پرندگان رنگارنگ، خوش‌نوا و خوش‌آوا آن را آراسته‌اند. این‌گونه است که باغ‌های زیبای ایرانی به نام پردیس، نمادی از بهشت‌های آخرتی می‌شود و حتی در آموزه‌های وحیانی قرآن و دیگر کتب آسمانی چون اوستا، انجیل و تورات به همین نام و شکل معرفی می‌شود. قرآن گاه به صراحت و روشنی همین نام فارسی بوستان‌ها و باغ‌های ایرانی را به شکل عربی شده آن یعنی فردوس بر بهشت برین و جاویدان آخرتی می‌نهد و گاه دیگر در هنگام توصیف بهشت و فردوس، از بوستان‌هایی با درختان و گیاهان و جانوران یاد می‌کند که رودها و نه‌های گوناگون در زیر این درختان در جریان است. در پردیس‌های ایرانی، درختان در شکل‌ها و تنوع خود به نظامی دقیق کاشته می‌شوند و نه‌های روان در زیر درختان، آن را آبیاری می‌کند. همین زیبایی‌های بوستان‌ها و پردیس‌های ایرانی است که قرآن، بهشت‌های آخرتی انسان را به جهت درک انسان‌ها، این‌گونه توصیف و ترسیم کرده است (وثیق و پورجعفر، ۱۳۸۷: ۲۳).

در آیین مقدس اسلام، حیات آدمی در جهان مادی و عالم طبیعت منحصر نبوده، بلکه این عالم به منزله منزلگاهی موقتی است که پس از پایان یافتن مدت اقامت انسان در آن، ترک می‌شود و ساکنان آن به سوی قرارگاه ابدی خود روانه می‌گردند و در آن قرارگاه ابدی، آنان که در حیات دنیوی خود اهل صلاح و سداد بوده‌اند، در جایگاهی فرود می‌آیند که به آن جنت یا بهشت می‌گویند. همان‌گونه که یکی از ویژگی‌های باغ و بوستان در این عالم، وجود درخت در آن است، بهشت نیز که خود باغی سراسر حسن و جمال است، همچون باغ‌های دنیوی، پوشیده از درختان زیباست. در کتاب آسمانی در اغلب موارد از درخت با واژه شجر یاد شده است. واژه‌شناسان شجر را این‌گونه تعریف کرده‌اند: هر رویدنی که تنه دارد و آنچه تنه ندارد را نجم، عشب و حشیش می‌نامند. در قرآن شریف این لفظ به معنای مشجره و تنازع نیز به کار رفته است: «فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ...» (نساء: ۶۵) که این معنا نیز به معنای درخت نزدیک است و با آن مناسبت دارد، چراکه منازعه را از آن جهت تشاجر (مشجره) گویند که سخن دو خصم یا خصوم مثل برگ و شاخه درخت به هم مختلط می‌شوند (قرشی، ۱۳۶۰: ۶۷).

آب در باغ ایرانی

پیش از ظهور اسلام، در ایران، معماری در کنار آب و در دامن طبیعت بدون آنکه آن را مخدوش سازد، حضور خود را اعلام می‌کند و نقش آب بیشتر نقش تجردی است. نیایشگاه‌ها و معابد و آتشکده‌ها در کنار آب و در نهایت احترام به وجود آب شکل گرفت، گویی آب گذرگاه انسان برای

ورود به دنیای دیگر بود. پس، رودخانه‌ها و چشمه‌ها و دریاچه‌ها دارای جایگاه آیینی و اعتقادی بودند. این جایگاه به خودی خود شکل نمی‌گرفت. ولی، در دوره اسلامی، آب در معماری حالت کاربردی پیدامی‌کند و معماران آگاهانه می‌کوشند تا به طبیعت تسلط یافته و آن را به نظم بکشانند و با شناخت قوانین فیزیکی، رفتار آب و درک نقش، تمثیل و ارتباط آن با انسان، آب را به درون معماری بکشانند. آب در باغ و کوشک، نهرها، آب‌نماها، جویبار، حوض، استخر و انواع فواره‌ها را به وجود می‌آورد و هر کدام از اینها نمایانگر تسلط انسان به طبیعت است تا تمام اینها را در کنار خود به نمایش بگذارد (بهبهانی، ۱۳۸۶: ۱۵).

در سده‌های گذشته، ایرانیان باغ‌ها را بیشتر در زمین‌های شیب‌دار احداث می‌کردند و با ایجاد پلکان در مسیر آب، جریان ملایم آب، تند و پرسروصدا می‌شد. اصلی‌ترین عاملی که همواره به باغ‌های ایرانی حیات می‌بخشید، آب جاری بود که در چهارباغ‌ها، جویبارها و جوی‌های کم‌شیب و ماریچی به حرکت درمی‌آمد و هوای باغ را مطبوع و دلپذیر می‌ساخت. در باغ‌های تزیینی که به حوض‌ها می‌پیوست، جدول‌ها معمولاً با سنگ و آجر ساخته می‌شد. در کف آب‌نماها و بیشتر جاهایی که آب در جریان بود، اغلب تخته‌سنگی با تراش سفیدرنگ یا با طرح‌های مختلف کار می‌گذاشتند که به موج آب، جلوه زیبایی دهد. باغ‌های قدیمی ایران اغلب در مناطق گرم‌وخشک و کم‌آب ساخته شده‌اند و دلیل احداث آنها در چنین مناطقی، وجود چشمه‌های طبیعی و یا کاریز است. بر اساس ویژگی‌های اکولوژیکی در کشور ایران که بیشتر مناطق آن خشک و کم‌آب است،

برای ایجاد محیطی آرام و خنک، چاره‌ای جز احداث جوی‌های آب در طول تمام باغ نیست. معمولاً، در تقاطع‌ها، این جوی‌ها به حوضچه‌ها تبدیل می‌گردند تا انعکاس زیبا و تجربه‌ای بصری را جهت تنوع‌بخشیدن به طرح فراهم‌نماید (زمانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۶). وسعت هر باغ به حجم و مقدار آب موجود برای آبیاری آن بستگی دارد. باغ‌های شهرهای خشک و کویری به علت گرمی هوا در تابستان، همواره اهمیت خاصی داشته‌اند که از آن جمله باغ‌های کاشان را می‌توان نام برد. در باغ‌های ایرانی، برای ایجاد محیطی آرام، خنک و پرسایه، چاره‌ای جز احداث جوی‌های آب در طول تمام باغ نبوده‌است و معمولاً این جوی‌ها در تقاطع‌ها به حوضچه تبدیل می‌شدند. گاهی، در داخل عمارت‌های باغ‌های قدیمی نیز آب‌نما ساخته می‌شد که در اصطلاح به آن محل حوضخانه می‌گفتند.

تفسیر سوره واقعه

این سوره در مکه مکرمه نازل شده و ۹۶ آیه دارد. از ابن‌ندیم نقل شده که سوره واقعه چهل و چهارمین سوره‌ای است که بر پیغمبر اکرم (ص) نازل شده؛ قبل از آن سوره طه و بعد از آن شعرا بوده‌است. هرچند برخی اظهار کرده‌اند که آیه ۸۱ و ۸۲ در مدینه نازل گردیده، دلیلی برای این گفته در دست نیست و نشانه‌ای در آیات مزبور بر این ادعا وجود ندارد. سوره واقعه، چنان‌که از نامش پیداست، از قیامت و ویژگی‌های آن سخن می‌گوید و این معنی در تمام آیات ۹۶ گانه سوره مسئله اصلی است، اما از یک نظر، می‌توان محتوای سوره را در هشت بخش خلاصه کرد:

۱. آغاز ظهور قیامت و حوادث سخت و وحشتناک مقارن آن؛
 ۲. گروه‌بندی انسان‌ها در آن روز و تقسیم آنها به اصحاب‌الیمین، اصحاب‌الشمال و مقربین؛
 ۳. بحث مشروحاتی از مقامات مقربین و انواع پاداش‌های آنها در بهشت؛
 ۴. بحث مشروحاتی درباره اصحاب‌الیمین و انواع مواهب الهی بر آنها؛
 ۵. بحثی درباره اصحاب‌الشمال و مجازات‌های دردناک آنها در دوزخ؛
 ۶. ذکر دلایل مختلفی پیرامون مسئله معاد از طریق بیان قدرت خداوند، خلقت انسان از
- نطفه ناچیز، تجلی حیات در گیاهان و نزول باران؛
۷. ترسیمی از حالت احتضار و انتقال از این جهان به جهان دیگر؛
۸. نظر اجمالی دیگری روی پاداش و کیفر مؤمنان و کافران (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ۵/۳۲).
- خداوند در این سوره مردم را فهرست‌وار به سه دسته سابقین، اصحاب‌الیمین و اصحاب‌شمال تقسیم کرده‌است و سرانجام کار هر یک را بیان می‌کند. اوصاف ذکرشده بهشت برای هر سه دسته به تفکیک عبارت‌اند از:

جدول ۱. اوصاف بهشت ذکرشده در سوره واقعه (مأخذ: نگارندگان)

گروه	اوصاف بهشت در آیات سوره واقعه	
سابقین	عَلَى سُرُرٍ مَّوْضُونَةٍ (۱۵)	اینان بر تخت‌هایی به هم پیوسته قرار دارند (۱۵)
	مُتَّكِنِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ (۱۶)	روبه‌روی هم تکیه می‌زنند (۱۶)
	يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مَّخْلُودُونَ (۱۷)	و غلامانی بهشتی پروانه‌وار به خدمتشان می‌پردازند (۱۷)
	بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ (۱۸)	با ظرف‌هایی چون تنگ و آفتابه، و قدح شراب معین می‌آورند (۱۸)
	لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْفِقُونَ (۱۹)	شرابی که نه سردرد می‌آورد و نه عقلشان را زایل می‌سازد (۱۹)
	وَفَكَهَةَ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ (۲۰)	و از میوه‌ها هر چه اختیار کنند (۲۰)
	وَاللَّامِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ (۲۱)	و از گوشت مرغ از هر نوع که اشتها کنند (۲۱)
اصحاب‌الیمین	وَحُورٌ عِينٌ (۲۲)	و حورالعین‌هایی (دارند) (۲۲)
	فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ (۲۸)	در سایه سدری بی‌خار (۲۸)
	وَطَلْحٍ مَّنضُودٍ (۲۹)	و طلح (موزی) که میوه‌هایش روی هم چیده شده (۲۹)
	وَوَظَلٍ مَّمدُودٍ (۳۰)	و سایه‌ای گسترده و همیشگی (۳۰)
	وَمَاءٍ مَّسْكُوبٍ (۳۱)	و آبشاری لاینقطع (۳۱)
اصحاب‌شمال	وَفَكَهَةَ كَثِيرَةً (۳۲)	و میوه‌هایی بسیار (۳۲)
	وَقُرْشٍ مَّرْقُوعَةٍ (۳۴)	که در هیچ فصلی قطع و در هیچ حالی ممنوع نمی‌شود (۳۴)
	فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍ (۴۲)	در عذاب باد سموم و آب گرم
	وَوَظِلٍّ مِّن يَحْمُومٍ (۴۳)	و سایه‌ای از دود آتش دوزخ

سال اول، شماره دوم، پائیز و زمستان ۱۳۹۶، صص ۱-۱۴

برای شکنجه و اذیت و آزار دوزخیان است؛ حتی، درختان جهنم نیز برخلاف درختان بهشتی سایه امن و میوه‌ای گوارا ندارند؛ با آنکه مهم‌ترین ویژگی درخت ایجاد آسایش و آرامش روحی و جسمی برای آدمی است. در معنای این واژه گفته شده که آن از ریشه زقم گرفته شده و راجع به معنی زقم باید دانست که آن فروبردن لقمه است با کراهت و مشقت شدید؛ اما، راجع به زقوم دوزخی گفته‌اند: زقوم درختی است تلخ، بدمزه و بدبو که اهل جهنم را وادار می‌سازند از آن تناول کنند (قرشی، ۱۳۶۰: ۳/۲۴۶).

تحلیل نمونه‌های موردی

با توجه به محدودیت در حجم مقاله، پنج نمونه از باغ‌های شاخص ایرانی (ماهان کرمان، فین کاشان، قدمگاه نیشابور، ارم و خان شوشتر) در دوره‌های مختلف تاریخی و در آب و هوایی تقریباً مشابه، انتخاب و به بررسی عناصر درخت و آب در آنها پرداخته شده است.

باغ شاهزاده ماهان کرمان

این باغ در ۴ کیلومتری شهر ماهان و در دامنه کوه‌های تیگران در نزدیکی کرمان واقع شده و قدمت آن به اواخر دوره قاجاریه بازمی‌گردد. باغ شاهزاده ماهان در صحرایی وسیع واقع در دامنه کوهستان جوپار قرار دارد و رشته‌آبی برای کشاورزی زمین‌های قریه ماهان از آن سرازیر است. این باغ از نمونه باغ‌تخت‌های ایرانی است که در زمینی مستطیلی شکل به مساحت پنج و نیم هکتار بنا شده و دارای سردر ورودی بسیار زیبایی است. بناهای باغ عبارت‌اند از: کوشک اصلی یعنی سکونتگاه دائمی مالک که در انتهای فوقانی باغ قرار دارد؛ سردر خانه در مدخل باغ به صورت بنایی

همان‌طور که از آیات شریفه و از تقسیم‌بندی آنها در جدول ۱ برمی‌آید، عناصر آب و درخت به عنوان نعمت‌های بهشت برای اصحاب یمین و سابقین توصیف گردیده است؛ درختانی همچون موز، سدر و درختان میوه ذکر شده و عنصر آب به صورت آبشار بیان گردیده است.

درختان بهشتی و دوزخی اشاره شده در قرآن

غیر از شجر، که اشکال گوناگون آن مجموعاً ۲۷ مرتبه در آیات قرآن به کار رفته است، کلمات و عبارات دیگری نیز درباره درخت به کار رفته که هریک بیان‌کننده یکی از صفات و ویژگی‌های آن است. در برخی از آیات قرآن کریم به نوع درختان بهشتی و اینکه چه میوه و محصولی دارند، اشاره شده است. در آیه ۶۸ سوره مبارک الرحمن به درختان انار و خرما، در آیه ۲۳ سوره مبارک نبا به درختان انگور، در آیه ۲۸ سوره مبارک واقعه به درخت سدر، در سوره‌های انعام (آیات ۴۱ و ۹۹)، نحل (آیه ۱۱)، تین (آیه ۱)، عبس (آیه ۲۹)، در سوره مبارکه نور آیه ۳۵ (به صورت زیتونه) به درخت زیتون و در آیه ۲۹ از سوره مبارک واقعه به درخت موز بهشتی اشاره شده است. در سوره واقعه، دو نوع از درختان نام برده شده است: درختان سایه‌دار و همیشه سبز، درختان محصول‌دار که به درخت موز و کنار اشاره می‌کند. همان‌گونه که بهشت جایگاه نیکوکاران و پرهیزگاران است، جهنم و دوزخ سرای ابدی کسانی است که عمری را در غفلت و گناه و طغیان سپری کرده‌اند: «ان جهنم کانت مرصداً، للطاغین ماباً». برخلاف بهشت که سراسر آکنده از لطف و رحمت و مهربانی است، در ضمن جز عذاب و درد و رنج چیز دیگری وجود ندارد. هرچه در آن است، وسیله‌ای

خطی جبهه ورودی باغ را اشغال کرده و در دو طبقه بنا گردیده است: طبقه فوقانی دارای اتاق‌هایی است که برای زندگی و پذیرایی پیش‌بینی شده‌اند؛ سایر بناهای خدماتی باغ از حصار اصلی استفاده کرده و به صورت دیواری مرکب، بناهای مختلف خدماتی را در نقاط مناسب در خود جا داده است. باغ شاهزاده ماهان در تمام ویژگی‌های خود، نظام و ضوابط باغ ایرانی را دنبال می‌کند. در باغ شاهزاده ماهان، عمدتاً، دو ردیف باغچه گل در دو طرف نهر و آبشارهای پیاده‌راه‌های محور مرکزی در تمام سکوها قرار دارد که در ردیفی طویل از باغچه‌های گل در مرز بین صفة بالاخانه و تخت دوازدهم قرار گرفته است و در دو طرف، دو برج فوقانی در کنار نهر مرکزی کشیده شده است. در این باغ درختان میوه متنوعی به چشم می‌خورند و در جلوی عمارت نیز حوض‌ها و فواره‌ها آب‌نمای زیبایی را تشکیل داده‌اند (نعیما، ۱۳۸۵: ۴۳). منبع آب باغ، رودخانه کوچک تیگران است.

تصویر ۱. نمایی از کوشک باغ شاهزاده ماهان (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲. ردیف درختکاری باغ شاهزاده ماهان (مأخذ: نگارندگان)

باغ فین کاشان

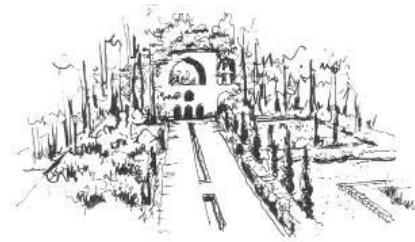
باغشاه فین از گونه باغ - قلعه‌های ایرانی است که در جنوب آن چشمه سلیمانی قرار گرفته است. این چشمه از بن صخره‌ای به نام کوه دندان و شکاف تخته‌سنگ‌های معدن گچ و آهک در غرب کاشان از زمین می‌جوشد. این باغ نماینده سلسله‌ای از تضادهای برجسته میان زمین‌های بایر خارج باغ و سبزی و خرمی داخل باغ است. در خارج باغ آب کمیاب است، در حالی که در این باغ آب فراوان و روان است. اطراف و کف همه جویبارها با کاشی‌های آبی‌رنگ پوشیده شده، به طوری که آب در آنها زیبا، روشن و پر جلا به نظر می‌رسد، تا جایی که به یک استخر بزرگ که در اطراف آن درخت کاشته‌اند، سرازیر می‌شود. استخر بزرگتر بقایای کوشک مرکزی را در خود منعکس می‌کند (طوسی و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۲). نظام کاشت باغ فین شامل درختان متمرکز از جمله انجیر، توت، انار، بید، بیدمشک، به، گوجه‌سبز، گل‌ابی، زردآلو و همچنین گونه‌های تزئینی همچون سنجد زینتی می‌شد. بخش دیگری از گیاهان باغ را گل‌ها و گیاهان تزئینی تشکیل می‌دادند. عمده‌ترین بخش از گیاهان که در شکل بخشیدن به نظام گیاهان در باغ تأثیر بسزایی دارد، مرتبط با درختان سایه‌گستر باغ است که عمده آن را درختان سرو تشکیل می‌دهند (بهبهانی ایرانی و حیدری، ۱۳۸۸: ۵۱)؛ همچنین، درختانی همچون چنار و سپیدار و بید نیز در این بخش به چشم می‌خورد.

هنگام وضوی حضرت رضا(ع) جوشیده و جاری گردیده است و به میمنت آن را چشمه حضرتی می‌نامند. این باغ منطبق با شیب کوهپایه بینالود در سه سطح، با اختلاف ارتفاع ۱/۵ متر از یکدیگر شکل گرفته است. در هر سطح، دو کرت بزرگ با درختان کاج وجود داشته که در دوره‌های بعد درختان چنار، گردو و توت جایگزین بسیاری از درختان کاج شده است. آبیاری باغ از طریق دو قنات که قنات اولی قنات اصلی از سمت بالای ده و قنات دوم از سمت پایین ده که در میانه باغ به قنات اولی می‌پیوندد، صورت می‌گیرد. در حال حاضر، قنات دوم جایگزین چشمه اصلی (چشمه حضرتی) گردیده است (نعیما، ۱۳۸۵: ۳۱). سردر وردی باغ با پلکانی در دو طرف در خارج از مجموعه به فضای محصور باغ مرتبط می‌شود و با آبنمایی در مرکز و کرت‌های درختکاری شده به بقعه منتهی می‌شود. در بالای باغ دو کرت که استخر بزرگی در میان آن است وجود دارد که آب پس از ورود به استخر با جوی‌های باریکی به چهارحوض هشت‌گوش دور بقعه هدایت شده و از طریق آبنمایی در محور مرکزی به حوضچه‌های بعد انتقال می‌یابد. پوشش گیاهی باغ درختان چنار، کاج، توت، گردو و زبان گنجشک است که در میان این درختان، گونه‌های درختان چنار، کاج و توت که نسل به چشم می‌خورد.

تصویر ۵. ردیف درختکاری باغ (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۳. ردیف درختکاری باغ فین کاشان (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۴. نمایی از کوشک باغ فین کاشان (مأخذ: نگارندگان)

باغ قدمگاه نیشابور

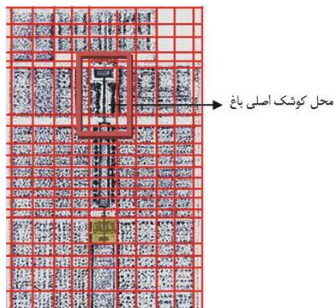
این باغ در بستری کوهستانی و در دامنه جنوب کوه بینالود و رو به دشت نیشابور واقع شده است. وجه تسمیه باغ با توجه به وجود سنگی سیاه است که بر روی آن، اثر دو قدم بزرگ منسوب به جای پای حضرت رضا ثامن الائمه(ع) دیده می‌شود. این باغ را زمانی به شاپور کسری و زمانی به حضرت علی(ع) و سپس به حضرت رضا(ع) نسبت داده‌اند. این وقایع مهم این مکان را به مکانی مقدس و ایمن برای زایران در کنار مسیر مشهد تبدیل کرد که در دوره‌های مختلف مجموعه‌ای میان‌راهی شامل کاروانسرا، آب‌انبار، حمام و مکان‌هایی برای اطراق زایران و مسافران در حاشیه خیابان شکل گرفت. شکل اصلی باغ کنونی در دوران صفوی و به دستور شاه عباس اول احداث شد و در دوره‌های بعدی، در زمان شاه سلیمان صفوی و در دوران ناصرالدین شاه قاجار، مرمت‌هایی جهت حفاظت و احیای باغ صورت پذیرفت. کوشک هشت‌ضلعی در مرکز باغ قرار دارد. در ضلع شرقی بقعه نیز چهارطاقی کوچکی قرار دارد که از چشمه‌ای جوشان حفاظت می‌کند. روایت است آب آن

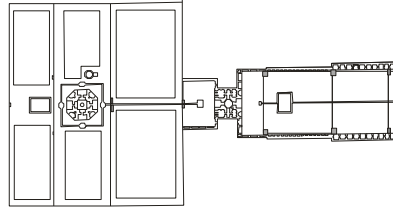
جویبارهای دیگر در خیابان‌های باغ و اطراف باغچه‌ها روان می‌گردد. قسمت عمده آبی که این باغ را مشروب می‌سازد مانند بیشتر باغ‌های شیراز از نهر اعظم است. این نهر به جدول‌های متعدد تقسیم می‌گردد. علاوه بر این، دو حلقه چاه عمیق در باغ حفر گردیده که آب مورد نیاز به وسیله پمپ تأمین شده و با استفاده از لوله‌کشی به مصرف آبیاری گل‌های باغ می‌رسد. پوشش گیاهی باغ را می‌توان به دو دسته درختان غیرمثمر و درختانثمر تقسیم کرد؛ درختان غیرمثمر باغ عبارت‌اند از: سروناز، کاج، افرا، ارغوان، بید مجنون، سیاه‌بید، زبان گنجشک، بیدمشک، سپیدار و اکالیپتوس، و درختانثمر باغ عبارت‌اند از: انار، ازگیل، نارنج، خرمالو، گردو، زردآلو، بادام، سیب، به و گلابی. محصول اصلی درختان میوه‌دار باغ در درجه اول انار است و در درجه دوم می‌توان مرکبات را به حساب آورد (نعیما، ۱۳۸۵: ۳۷). درختان مرکبات باغ ارم در ردیف سایر نارنجستان‌ها و باغ‌های مرکبات شیراز است.

تصویر ۷. ردیف درختکاری باغ ارم شیراز (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸. سایت پلان باغ ارم (مأخذ: نعیم، ۱۳۸۵)

تصویر ۶. سایت پلان باغ قدمگاه (مأخذ: نگارندگان)

باغ ارم

این باغ در جبهه شمال‌غربی در دامنه کوه آسیاب سه‌تایی قرار دارد. تاریخ ساخت این باغ را به دوره سلجوقیان نسبت داده‌اند، چراکه در آن زمان، اتابک قراجه حکمران فارس باغ‌تخت و چند باغ دیگر را احداث کرد و احتمال می‌رود ایجاد این باغ به درخواست وی و در آن زمان بوده‌است. زمین باغ به شکل مربع مستطیل بسیار وسیعی است که جهت شیب آن از غرب به سوی شرق است. به سبب شیب زیاد زمین در قسمت‌هایی از خیابان‌های اصلی و دیگر خیابان‌های باغ، پله‌هایی ایجاد کرده‌اند و این پستی و بلندی زمین بر زیبایی فضای باغ بسی افزوده است. امروزه، کوشک اصلی هسته مرکزی باغ و متشکل از سه طبقه است. در پیشانی عمارت، هلالی‌هایی وجود دارد که معروف به سنتوری است و دارای سه مجلس بزرگ و دو مجلس کوچک کاشیکاری با کاشی‌های لعابدار رنگی است. طبقه زیرین دارای حوضخانه‌ای برای استراحت در روزهای گرم تابستان است. نهر آب مستقیماً از این تالار می‌گذرد و در سر راه خود قبل از اینکه به حوض بزرگی فروریزد، استخر را پر می‌کند (آریان‌پور، ۱۳۶۵: ۵۶). در جلوی عمارت اصلی که مشرف بر باغ است، استخر بزرگی است که تصویر عمارت در آن نمایان می‌شود. آب روان و زلالی که از نهر اعظم است، پس از گردش در حوضچه حوضخانه، وارد جوی‌های اطراف استخر می‌شود و سپس در جوی عریض خیابان اصلی و

باغ خان شوشتر

باغ‌های خان در فاصله تقریبی ۷۰۰ متری از محوطه تاریخی آبشارها، که از یادگارهای ساسانیان است، قرار گرفته و آب مورد نیاز این باغ‌ها از طریق کانال‌های محوطه آبشارها و آسیاب‌ها تأمین می‌شود. با توجه به این، گرچه از این باغ‌ها به عنوان باغ‌های دوره قاجاریه یاد می‌شود، می‌توان به جرئت شبکه آبیاری و کانال‌های آبرسانی این باغ‌ها را متعلق به زمان ساسانیان و هم‌زمان با محوطه تاریخی آبشارها دانست. باغ‌های خان از نوع باغ‌های واقع در کنار رودخانه است (ابوضیاء، ۱۳۷۳: ۲۵). این باغ‌ها در حاشیه غربی رود گرگر و در کنار بافت کهن شهر قرار گرفته‌است. ورود به این باغ‌ها از طریق یک ساباط صورت می‌پذیرد. ساباط ورودی باغ‌های خان در کنار صخره است، به طوری که پایه‌های طاق ساباط بر روی صخره ساخته شده‌است. این ساباط دارای طاق ضربی و به صورت دو اشکوبه بنا شده‌است. این ساباط در قسمت‌های بالا دارای تزیینات آجرکاری به صورت مشبک است. پس از گذر از ساباط، وارد محوطه باغات شده که ۱۶۰۰ مترمربع مساحت دارد. این باغ سابقاً یکی بوده و بعدها به دو باغ بالا و پایین تفکیک شده‌است: باغ بالا در سمت چپ و باغ پایین در سمت راست ساباط قرار دارد؛ هر دو باغ دارای حصار سنگی و خشتی است که در دوره‌های مختلف بازسازی و مرمت شده‌است. یکی از امتیازات مثبت برای یک باغ هم‌جواری با رودخانه است. آبیاری این باغ‌ها به وسیله تونل‌هایی دست‌کند (نیر) که از مجموعه آبشارها به این سمت کشیده شده انجام می‌شود. این کانال‌ها آب را از وجه غربی محوطه آبشارها پس از طی مسیری

به طول تقریبی ۷۰۰ متر به باغ‌های خان انتقال می‌دهند. آب پس از خروج از این نیرها وارد حوض‌های موجود در باغ شده و سپس از طریق جوی‌های ساخته شده از سنگ به نقاط مختلف باغ انتقال داده می‌شود و تمامی درختان باغ را آبیاری می‌کند. شرشر و صدای آب جاری شده از کانال‌ها و جریان آن در جوی‌های دارای شیب مختصر و سایه درختان زیبای باغ و همچنین آواز پرندگان، همگی باعث شده این باغ به محیطی آرام که یادآور باغ‌های کهن ایرانی است، تبدیل شود. از دیگر عناصری که به این باغ‌ها مشرف است، حمام و کت‌هاست. کت‌ها دست‌کند بوده و در صخره کنده می‌شده‌است و به عنوان تفرجگاه و محلی مناسب و خنک در فصل گرما برای استراحت استفاده می‌شده‌است (عسگری، ۱۳۸۵: ۵). باغ‌های خان و رود گرگر این محل منظره‌ای زیبا و جذاب برای استفاده‌کنندگان از این کت‌هاست.

تصویر ۹. نمایی از ورودی باغ خان (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۰. نمایی از ساباط ورودی باغ خان (مأخذ: نگارندگان)

لیموی ترش و همچنین درخت گُنار، که از درختان محلی این منطقه است، نام برد.

۸. نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش بیان جایگاه عناصر و مؤلفه‌های طراحی باغ ایرانی در گذر زمان بوده که به نوبه خود تأثیراتی از دوران پیش از اسلام و پس از آن تا دوران معاصر را جلوه‌گر بوده‌است. در حقیقت، هدف این بررسی آن بود که با ارائه مستندات و مصادیق قرآنی به‌خصوص سوره واقعه در نمونه‌های موردی در دوره‌های مختلف تاریخی به این مفهوم تأکید نماید که این امر با ارائه مستنداتی از صاحب‌نظران و آیاتی از سوره‌های مورد نظر در جدول ۲ تنظیم و تقدیم گردیده‌است. ایده اصلی باغ‌های ایرانی که امروزه ما وارث آنیم، ریشه در تفکرات دینی و آیینی مردمان این سرزمین دارد. گذر زمان بر این عناصر و جایگاه آنها در باغ هرچند باعث تغییر از لحاظ ساختار و ظاهر گردیده، از لحاظ محتوا کم و بیش یکسان بوده و تغییرات چندانی نکرده، به علاوه باعث بقا و تداوم آنها در طول زمان و شاخص شدن آن به صورت مجموعه‌ای ملکوتی و واحد شده‌است. نحوه طراحی در این باغ‌ها به گونه‌ای است که علاوه بر برآورده ساختن نیازهای فیزیکی آدمیان، به بُعد معنوی آن نیز توجه داشته‌است. بررسی عناصر درخت و آب بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای (← جدول ۲) در نمونه باغ‌های ارم، ماهان، فین، قدمگاه و خان که به ترتیب در دوره‌های تاریخی سلجوقیان، اواخر دوره قاجار، بوئیان، صفویان و بالآخره ساسانیان احداث گردیده‌اند، صورت پذیرفته‌است، اما با توجه به اینکه همه باغ‌های مذکور در آب‌وهوای تقریباً

تصویر ۱۱. موقعیت باغ خان در کنار رودخانه گرگر (مأخذ: نگارندگان)

باغ‌های خان مانند دیگر باغ‌ها دارای تقسیمات منظم است. قرارگرفتن درختان در ردیف‌های منظم و فواصل بین ردیف‌های باغ باعث ایجاد مسیرها و گذرگاه‌هایی شده‌است که خود جلوه‌ای خاص به باغ داده‌است. هرقدر باغ بزرگتر بود، قطعات بزرگتری را به ایجاد باغ‌های میوه اختصاص می‌دادند و درختان میوه را در فواصل و ردیف‌های مرتب می‌کاشتند. عمده درختان باغ خان را درختان میوه تشکیل می‌دهد. محصول میوه این قبیل باغ‌ها غالباً زیاد و عبارت بود از زردآلو، گوجه، گیلان، به، هلو، توت، گلابی، سیب، انجیر، پرتقال، لیموی ترش و شیرین (ویلبر، ۱۳۸۵: ۲۷). البته، در این میان، درخت و درختچه گل‌های زینتی مانند انواع گل‌های رز و محمدی، گل شاه‌پسند، گل کاغذی و لاله عباسی نیز دیده می‌شود. درختان میوه‌ای که در این باغ موجود است، همگی با توجه به آب‌وهوای منطقه و شرایط اقلیمی منطقه کاشته شده‌است. درخت خرما که قسمت عمده‌ای از باغ را به خود اختصاص داده‌است، یکی از مهم‌ترین درختان این باغ است. این درخت با شرایط اقلیمی منطقه سازگار است و خیلی خوب پرورش می‌یابد و موجب زیبایی هرچه بیشتر باغ شده‌است. از دیگر درختان موجود در باغ می‌توان از درخت انجیر، انار، توت، موز و مرکباتی مثل پرتقال، نارنج،

مشابهی از ایران وجود دارند، می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که در باغ خان شوشتر، نوع درختان کاشته شده مصداق نوع درختان ذکر شده در سوره

جدول ۲. عناصر به کاررفته در بهشت بر اساس آیات سوره واقعه و شرایط اقلیمی محل احداث و بررسی آن در باغ‌های موردی (مأخذ: نگارندگان)

نام باغ		عناصر به کاررفته در بهشت بر اساس آیات سوره واقعه	
شاهزاده ماهان کرمان	قدمگاه نیشابور	خان شوشتر	ارم شیراز فین کاشان
			
			
•	•		• •
•			• •
•	•		• •
			درختان
			آب

منابع

۱. ابو ضیاء، فرهاد (۱۳۷۳). «باغ‌های ایرانی»، *مجله آبادی*، ش ۱۵.
۲. ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۷۴). «هنجار باغ ایرانی در گذر تاریخ»، *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۳. آریان‌پور، علیرضا (۱۳۶۵). *پژوهشی در شناخت باغ‌های ایرانی و باغ‌های تاریخی شیراز*، تهران: تاریخ و فرهنگ ایران‌زمین.
۴. انصاری، مجتبی؛ و هادی محمودی‌نژاد (۱۳۸۶). «باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش‌های باغ ایرانی دوران صفوی»، *مجله هنرهای زیبا*، ش ۲۹.
۵. بمانیان، محمدرضا؛ و همکاران (۱۳۸۶). «بررسی بنیادهای فرهنگی — محیطی در عناصر کالبدی باغ‌های ایرانی (قبل و بعد از اسلام)»، *فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط‌زیست*، دوره دهم، ش ۱.
۶. بهبهانی ایرانی، هما (۱۳۸۶). *درسنامه سیر اندیشه‌های معماری منظر*، تهران: دانشگاه تهران.
۷. بهبهانی ایرانی، هما؛ و فاطمه حیدری (۱۳۸۸). «آشنایی با باغ‌های ایرانی» در: <http://www.tourismiran.ir>
۸. دیبا، داراب؛ و مجتبی انصاری (۱۳۷۴). «باغ ایرانی»، *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۹. زمانی، احسان؛ و همکاران (۱۳۸۸). «بازشناسی و تحلیل جایگاه عناصر موجود در باغ ایرانی با تأکید بر اصول دینی - آیینی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی باغ نظر*، ش ۶، ش ۱۱.
۱۰. عسگری، معصومه (۱۳۸۵). «پژوهشی بر باغ خُشان شوش — تر»، در: <http://www.shushtarchtb.ir/farsi.php?p=article&id=34>
۱۱. قرشی، سید علی‌اکبر (۱۳۶۰). *قاموس قرآن*، ج ۷، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳). *تفسیرالمیزان*، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۹، تهران: رجا.
۱۳. طوسی، معصومه؛ و همکاران (۱۳۹۰). «نمادشناسی و نشانه‌شناسی عناصر باغ‌های ایرانی با توجه به عناصر باغ فین کاشان»، *فصلنامه علمی - پژوهشی نکره*، دوره ۶، ش ۱۷.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۲). *برگزیده تفسیر نمونه*، ج ۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۵. میرفندرسکی، محمدامین (۱۳۷۴). «باغ به مثابه پیش‌آیند شهر»، *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۱۶. نعیم، غلامرضا (۱۳۸۵). *باغ‌های ایران*، تهران: پیام.
۱۷. وثیق، بهزاد؛ و محمدرضا پورجعفر (۱۳۸۷). «بررسی حکمت عناصر منظر در بهشت قرآنی با تأکید بر سوره الرحمن»، *فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآنی*، ش ۱، ش ۱.
۱۸. ویلبر، دونالد (۱۳۸۵). *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: علمی فرهنگی.

